

e-ISSN: 2619-9114

Haziran / June 2025, Cilt / Volume 9, Sayı / Issue 1

Azerbaycan Tasavvuf Tarihinde Önemli Rol Oynayan Şirvânî Mutasavvıfların Şâh İsmâîl Tarafından Islah Edilme Biçimleri

**The Ways in which the Sufis of Shirvan, who played an important role in the Sufi
History of Azerbaijan, were reformed by Shah Ismâ'il**

Sevda Aktulga GÜRBÜZ

Dr. Öğr. Üyesi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü,
Tasavvuf Anabilim Dalı, Van, Türkiye
Asst. Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Theology, Department of Basic
Islamic Sciences, Division of Sufism. Van, Turkey
ysfgrbz@gmail.com
<https://orcid.org/00000000314504632>

Article Information / Makale Bilgisi

Citation / Atıf: Gürbüz, Sevda Aktulga. "Azerbaycan Tasavvuf Tarihinde Önemli Rol Oynayan Şirvânî". *Batman Akademi Dergisi* 9/1 (Haziran 2025), 131-151.

Doi: <https://doi.org/10.58657/batmanakademi.1697301>

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 11 Mayıs 2025

Accepted / Kabul Tarihi: 29 Haziran 2025

Published / Yayın Tarihi: 30 Haziran 2025

Pages / Sayfa: 131-151

Plagiarism / İntihal:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Öz: Bu çalışma, Azerbaycan tarihinin önemli bir dönüm noktası olan Şâh İsmâîl dönemi bağlamında, Ehl-i sünnet inancına bağlı tarikatlar ile Şîî sûfî yapılar arasındaki ilişkilere yönelik uygulanan politikaları, özellikle Şîrvân bölgesi örneği üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. XII. yüzyıldan itibaren tarikatlar, bu bölgeyi önemli mutasavvıfların yetiştiği bir tasavvuf merkezi hâline getirmiştir. Ancak, Şâh İsmâîl'in iktidara gelmesiyle birlikte tasavvufî yapılarda köklü bir dönüşüm başlamış ve bu dönüşüm, mihne politikası çerçevesinde sistematik bir baskı mekanizmasına dönüşmüştür. Dönemin önde gelen mutasavvıflarından olan Tebrizî, Şebusterî, Gülşenî ve Şencânî gibi şahsiyetler, Şîrvân bölgesinde yaşarken yalnızca sosyal dışlamaya tâbi tutulmamış, aynı zamanda göç etmeye zorlanmış, irşad merkezlerinden sürülmüş ve hatta infaz edilmiştir. Nakşibendiyye, Halvetiyye ve Kübreviyye gibi köklü tarikatların mensupları ya Şîileşmeye zorlanmış ya da Osmanlı Devleti, Hindistan ve Arap coğrafyalarına sığınmak zorunda kalmıştır. Bu süreç, yalnızca tarikat mensuplarının bireysel biyografilerinde değil, Azerbaycan'ın tasavvufî hafızasında da kalıcı bir kırılma yaratmıştır. Bu bağlamda, çalışmamız yalnızca Azerbaycan'daki tasavvufî yaşamı incelemekle kalmayıp, aynı zamanda mezhebî gerekçelerle mâruz kalınan baskı süreçlerini, göç olgusunu ve sûfilerin toplumsal yapıdan dışlanmasını da tarihsel bir perspektiften ele almaktadır. Amacımız, Azerbaycan tasavvuf tarihini kısaca tanıttıktan sonra, Şîrvân bölgesindeki Safevîler dönemi ile şekillenen tasavvufî dönüşümü incelemek ve Şâh İsmâîl'in Şîileştirme politikasının sûfiler ve tarikatlar üzerindeki etkilerini derinlemesine analiz etmektir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Tarikatlar, Şâh İsmâîl-Kızılbaşlar, Azerbaycan-Şîrvân, Baskı-Göç-Ölüm.

Abstract: This study aims to examine the policies applied to the relationship between Sunni-influenced Sufi orders and Shia Sufi structures, particularly in the context of the Shirvan region, during the reign of Shah Ismail, a pivotal period in Azerbaijani history. Since the 12th century, Sufi orders had transformed this region into a prominent center for the development of influential Sufis. However, with Shah Ismail's rise to power, a radical shift began within Sufi structures, transforming into a systematic pressure mechanism under the mihna policy. Prominent Sufis of the era, such as Tebrizi, Shabustari, Gulsheini, and Shencani, who lived in the Shirvan region, faced not only social exclusion but were also forced into exile, expelled from their teaching centers, and even executed. Members of established Sufi orders like the Naqshbandi, Khalwati, and Kubrawi were either coerced into Shia conversion or had to flee to Ottoman territories, India, and the Arab world. This process created a lasting rupture not only in the individual biographies of Sufi members but also in Azerbaijan's Sufi historical memory. In this context, our study aims not only to examine Sufi life in Azerbaijan but also to address, from a historical perspective, the sectarian pressures, the phenomenon of migration, and the marginalization of Sufis from the social structure. Our goal is to briefly introduce Azerbaijani Sufi history and then explore the Sufi transformation shaped by the Safavid period in the Shirvan region, analyzing the impact of Shah Ismail's Shia conversion policy on Sufis and Sufi orders.

Keywords: Sufism, Sect, Shâh İsmâîl-Kizilbashlar, Azerbaijan-Shirvan, Repression-Migration and Death.

Giriş

Azerbaycan,¹ Hz. Ömer'in halifeliği döneminde yapılan seferlerle İslâm ile tanışan bölgelerden biridir.² Çeşitli dönemlerde ve özellikle sınır ticareti yapılan yerlerde kurulan, şimdiye kadar kalıntıları ile izleri kalan hankâhlarla tasavvuf, Azerbaycan topraklarında yaşanan bir ahlâk olmuştur.³ Bu hankâhlarda; Tebriz başta olmak üzere Erdebil, Hoy, Meşkin, Serab, Urmiye gibi nüfusun yoğun yaşadığı yerlerde Pir, Baba, Şeyh, Evliya olarak bilinen ve saygı gösterilen kişiler müderrislik ve şeyhlik makamında görev almışlardır. Günümüzde dahi bu zatların türbelerinin varlığı, tasavvufun teveccüh gördüğünü göstermektedir. Şeyh İbrâhim-i Zâhid-i Gilânî (ö. 700/1301), Yusuf Halvetî (ö. 708/1308), Şeyh Mahmud Şebüsterî (ö. 720/1320), Ömer Şirvânî (ö. 831/1427), Kasım-ı Envâr (ö. 837/1433 [?]), Seyyid Yahyâ eş-Şirvânî (ö. 870/1466) gibi sûfilerin neşvünema bulması bölgenin İslâm kültüründeki etkisini göstermesi açısından önem arz etmektedir.⁴

XI./XV. yy., Akkoyun Türkmen hanedanlığı döneminde mutasavvıflar, nüfuzları sayesinde toplumsal ve siyasi hayatta etkili faaliyetler sürdürmüşlerdir. Bu etki, mehdilik iddialarında bulunun tarikat dervişlerinin kabul görmesini dahi sağlamıştır.⁵ Uzun Hasan (ö. 882/1478) döneminde cihada destek veren mürşitlere şeyhülislâmlık konumu verilmiş, tekkeler çoğaltılmış, tekkelerin ihtiyaçları divan üzerinden karşılanmış ve tekkelerde yetişen müritler tarhanlık, nişancılık görevlerinde bulunmuşlardır.⁶ Dönemin Sünnî ve Şîî tarikat yapılarının rahatça faaliyet gösterdiği bu ortamda, Dede Ömer Ruşenî (ö. 892/1487), Baba

¹ Azerbaycan tarihi genellikle Avrasya, Türkistan, Kafkasya kavramları ile birlikte zikredilmektedir. Bunun da nedeni Azerbaycan'ın sınırlarının çeşitli tarih devirleri içerisinde ona hükmedenlerin iktidarı nispetinde değişmiş olmasıdır. Tarihî Azerbaycan sınırları kuzeyde Dağıstan ve Kuzey Kafkasya Dağları sınır olmakla, batıda Anadolu, güneyde İran'ın orta ve kuzey kısmına kadar uzanmaktadır. XIX. yüzyıl başlarındaki Rus istilası sonrasında İran ile Rusya arasında yapılan Türkmençay anlaşması ile ülke, Aras Nehri sınır olmakla Kuzey ve Güney olarak ikiye ayrılmıştır. Bu açıdan bakıldığında günümüzde İran sınırları içerisinde kalan Tebriz, Erdebil, Zencan, Hemedan, Hoy, Ebher, Meraga, Sühreverd ve Firuzkubâd (Firuzâbâd) Azerbaycan'ın tarihî şehirleri sayılmaktadır. Azerbaycan'ın genel tarihi göz önüne alındığında ise sınırları, kuzeyde Tiflis'in güneyinden Derbent hattı ile Hazar Denizine ulaşır. Doğuda Hazar sahilinden Derbent-Bakû-Astara-Zencan hattı ile güneye iner. Güneyde Hemedan'dan Urumiye'ye uzanır. Batıda ise Türkiye'nin doğu sınırı boyunca uzanan geniş bir sahayı ihata eder. Şirvan bölgesi, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda çok büyük bir bölgenin adı olarak kullanılmıştır. Doğuda Hazar Denizi, güneybatıda Kür Nehri, kuzeybatıda Alazan Nehri ve Kafkas Dağları ile sınırlıdır. Dağlar, verimli yaylalar ve tarım arazileriyle dolu, ticaret ve yaşam açısından önemli bir bölgedir. Günümüzde Azerbaycan'ın genelde orta kesimlerini özelde ise Alibayramlı şehrini ifade etmek için kullanılan Şirvan adının tarihte Bakü, Şeki, Salyan, Kuba, Derbent, Taberasan, Küre ve Samur gibi çok geniş bir araziye ifade ettiği söylenilebilir. Gence, Nahçıvan, Tebriz, Erdebil, Urmiye, Hoy, Meraga ve günümüzde Azerbaycan'ın genelde orta kesimlerini özelde ise Alibayramlı şehrini ifade etmek için kullanılan Şirvan (Bakü, Şeki, Salyan, Kuba, Derbent, Taberasan, Küre ve Samur gibi çok geniş bir araziye ifade eder), Azerbaycan Türklerinin tarihsel, kültürel ve coğrafi olarak yayılımını gösteren önemli merkezlerdir. Özellikle din, edebiyat, sanat, bilim ve ticaret açısından Azerbaycan'ın tarihsel zenginliğini ortaya koyan bu şehirler, tasavvuf kültürünün yaşandığı merkezler olmuştur. Bkz. Abbâskulu Bakihanov, *Gülistân-ı İrem* (Bakü: Azerbaycan Respublikası Medeniyyet ve Turizm Nazirliği, 2010), 7-9; Zafer Erginli ve İbrahim Erol, "İsmâil Sirâceddîn-i Şirvânî-i Kürdemirî ve Kafkaslarda Nakşibendiyye- Hâlidîyye Kolları", *Usul İslam Araştırmaları* 33 (2020), 133.

² Muharrem Akoğlu, "Azerbaycan'da İslâm ve Mezhep Olgusu", *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* 2/1 (15 Haziran 2022), 21-22.

³ Fahreddin Sâferî, "Orta çağda Nahçıvan'da Sufi Tarikatlarının Faaliyetlerini Gösteren Yer Adları", çev. Muhammet Kemaloglu, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 2/3 (2013), 335.

⁴ Mehmet Rıhtım, "IX-XIX. Asırlar Azerbaycan Kültür Tarihinde Tasavvufi Hareketler", *Avrasya Etüdları* 1/35 (2009), 36.

⁵ Halil İnalçık, "Otman Baba ve Fatih Sultan Mehmed", *Doğu Batı: Makaleleri I* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2005), 131.

⁶ Ebûbekr-i Tihriânî, *Kitab-ı Diyarbekriyye* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005), 253-255.

Behram Çelebi, Abdurrahmân Şâmî, Ni'metullah b. Mahmûd (ö. 920/1514 [?]) ve İbrahim Gülşenî'nin (ö. 940/1534) de içerisinde bulunduğu önemli sûfîler yetiştirilmiştir.⁷

Şâh İsmâîl, Şîîlerden aldığı destekle İran topraklarını Azerbaycan topraklarının hükümleraltında birleştirmiş ve Tebriz'i başkent ilan etmiştir. Bu aşamadan sonra bölge; Safevîlerin siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatının merkezi haline gelmiştir. Kızılbaşların Şîî imamlarla doğrudan irtibat halinde olduğu hatta İlâh'ın onun ruhunun cisminde hulûl ettiğine inandıkları Şâh İsmâîl,⁸ Şîîleştirme başta olmak üzere birçok politikayı Kızılbaşlar eliyle gerçekleştirmiştir.⁹ Şîîleşme ile beraber bu dönem, şerîat çizgisine bağlı tarikatları olumsuz etkilemiş ve birtakım önlemler almaya sevk etmiştir. Bu esnada tarikatların bir kısmı da devletin Şîîleşme politikasına boyun eğerek Şîîleşmiştir. Şîîleşen tarikatlar, devlet ricali nezdinde kısmen kabul görmüş olsalar da çeşitli zulümlere uğramaktan kurtulamamışlardır. Ancak başta Nakşibendiyye olmak üzere Şîîleşme politikalarına direnç gösteren tüm Sünnî oluşumlar; takibata, sürgüne hatta müntesiplerinin öldürülmesine kadar varan şiddet olaylarının içerisinde düşürülmüştür. Devrin fıkıh ulemasının da yoğun eleştirilerine mâruz bırakılan sûfîler; sınırlandırılmış, faaliyet yapamaz duruma getirilmiş hatta hayat hakları ellerinden alınmıştır.¹⁰ Özellikle Yezd, Şîrvân, İsfahan, Şîraz ve Kürdistan İran'ında yaşayan Sünnî tebaa başta olmak üzere Şîîliği kabul etmeyenler baskı ile gözlem altında tutulmuş, göçe zorlanmış hatta öldürülmüştür.¹¹ Mutasavvıflar baskılardan dolayı Osmanlı Devleti'nin yanı sıra Hindistan, Arabistan ve komşu topraklara göç etmiş; bir kısmı ise zorlama ve sınırlamaya rağmen bulundukları topraklarda tasavvufî faaliyetlerine devam etmişlerdir. Ancak bu dönemde nüfuzlu ve önemli birçok şeyhin Azerbaycan'dan çeşitli şekillerle uzaklaştığı anlaşılmaktadır. Özellikle Şîrvân bölgesindeki bu durum, "bir zamanlar sûfîler çoktu ama artık sûfî kalmadı" şeklinde özetlenmiştir.¹²

Şâh İsmâîl'in tarikatlara karşı tutumu, dönemin siyasî ve dinî dinamiklerine ve onun Şîîliğin egemenliğini sağlama çabalarına bağlı olarak değişkenlik göstermiştir. Bu amaçla güçlendirilen Şîî ulema; dönemin dinî anlayışına yön veren mekanizmaya dönüşmüştür. Şîî tefekkürünü yerleştirmek için özellikle Sünnî tarikatların etkisi sınırlanmaya çalışılmıştır. Toplumun idaresini eline almaya çalışan ulemâya karşı mutasavvıflar, Azerbaycan topraklarında tekke ve zâviyelerde hayatlarını idame ettirmeye çalışmışlarsa da tasavvufun devlet eliyle toplumdan silinme politikalarına karşı koyamamışlardır. Şâh İsmâîl'den önce kıymet verilen mutasavvıflar, tasavvuf ve tarikatları hakkında herhangi bir hususu konuşamayacak hâle getirilmişlerdir.¹³ Bu baskı, Safevî tarikatının müritleri olan Kızılbaşlara yaptırılmıştır.¹⁴ Devletin kurucu gücü görülerek sınırsız yetki verilen bu kesim, Şâh İsmâîl'den

⁷ Bilal Dedeyev, XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti-Azerbaycan İlişkileri (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 190-194.

⁸ Giovanni Maria Angiolello ve Vincenzo D'Alessandri, *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*, çev. Tufan Gündüz (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007), 214; Onur Yıldız, "Şâh İsmail Döneminde Şîî-İmâmî Mezhebin Mahiyeti (1501-1524)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 39 (2023), 293.

⁹ Roger Mervyn Savory, *İrân Asrı Safevî*, çev. Kambîz Azîzî (Tahran: Neşr Merkez, 1374), 21-22.

¹⁰ Abdülhüseyin Zerrîn Kûb, *Dümbâle-i cüstücû der tasavvuf-i İrân* (Tahran: İntişârâtı Emîr Kebîr, 1376), 244.

¹¹ Behzat Kerîmî, *Şâh İsmâîl Safevî ve Tegayyirî Mezhebi* (Tahran: İntişârâtı Kaknûs, 1397), 1/11-12.

¹² Hafız Hüseyin Ali Kerbelâyî Tebrizî, *Ravzatü'l-Cinan ve Cennetü'l-Cinan*, tsh. Ca'fer Sultan Kurrâî (Tahran: Bengâh Tercüme ve Neşr Kitab, 1338), 2/70-73; Perisa Kurban Necat, "Tasavvuf ve Sufiyyânı Azerbaycan Mekârini Huzûri Şâh İsmâîl Safevî", *İslam Tarihi Bilimsel Araştırma Dergisi* 2/5 (bahar 2013), 87-108.

¹³ Mazlum Uyar, *Şîî Ulemanın Otoritesinin Temelleri* (İstanbul: Kaknûs Yayınları, 2004), 150-153.

¹⁴ Kızılbaşların Şâh İsmâîl'e itaati; kral ve hükümdarları "Tanrının yeryüzündeki gölgesi" olarak görmelerine de bağlanmıştır. İran şâhının ilahi lakaplar ve unvanlar almalarını sağlayan bu anlayış; Şâh İsmâîl'e itaati farz kılmuş, onun emirlerine uyulmamasının günah olarak görülmesini sağlamıştır. Bk. Muhsin Rençber,

aldığı güçle istediği gibi hareket etmiştir.¹⁵ Safevî propagandası ile On iki İmam Şîliğinin unsurları ile iç içe uyarlanan Kızılbaş müritleri¹⁶ Safevî devletinin gücünü göstermek için kan dökmekten çekinmeyen silahlı askerlere dönüştürülmüştür.¹⁷

Azerbaycan tarihinde önemli bir figür olan Şah İsmail'in, Kızılbaş müridlerine tanıdığı siyasî ve ekonomik ayrıcalıklar, bu zümrenin Sünnî nüfuzuna karşı bir güç unsuru olarak kullanılma stratejisiyle ilişkilendirilmektedir. Bu ayrıcalıklı konum, söz konusu zümrelerin bölgedeki tasavvufî yapılar üzerinde belirgin bir etki oluşturmaya neden olmuş; iktidar desteğiyle birlikte ortaya çıkan uygulamalar, halk nezdinde çeşitli tepkilere yol açmış ve geleneksel tasavvuf algısında kırılmalara sebebiyet vermiştir. Nitekim Şâh İsmâîl'e ilâhi vasıflar yüklenerek tasavvuf yorumlanmış, Şîî tesirli Bektâşilik ön plana çıkarılarak müstakil bir dinî-siyasî hareket oluşturulmuştur.¹⁸

Şah İsmail, halk arasında yaygın olan tarîkatların sahip olduğu toplumsal etkiyi çeşitli vesilelerle siyasal amaçları doğrultusunda kullanma eğiliminde olmuştur. Tasavvufun ve onun kurumsallaşmış biçimi olan tarîkatların, yalnızca dinî değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasal düzeyde de İslam dünyası üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğunu bilen Şah İsmail, bu sebeple 'Safevîyye tarîkatının mürşid-i kâmilî' olarak anılmasına itiraz etmemiştir. Özellikle Şîilik, beğenmediği tasavvuf ve tarîkatlar kanalıyla Sünnî kültürün içine çekilmiş ve bir üst dil inşa edilerek çözüm sağlanmaya çalışılmıştır. Bunlara rağmen Şâh İsmâîl'in Sünnîlere özellikle Sünnî mutasavvıflara karşı nefreti, Sünnî dergâhlarda şiirleri ve nefeslerinin ilâhi şeklinde okunmasına engel olmamıştır.¹⁹

Şah İsmail'in mutasavvıflara yönelik tutumunu doğru ve sağlam bir zeminde değerlendirebilmek için, İslam tarihi boyunca Azerbaycan coğrafyasında faaliyet gösteren mutasavvıfların ve tarîkatların gelişim süreçlerini ele almak önem arz etmektedir. Aksi takdirde, meselenin yalnızca Şah İsmail dönemiyle sınırlı olarak ele alınması, bölgenin

Ceryanşinasi Tarihi Kırâatha ve Revîkerdihayi Âşûrâ ez Safevîyye tâ Meşrûti (Tahran: İntişârâtı Müessese-i Amûzeşî ve Pejuhişî, İmam Humeynî, 1389), 69; David Morgan, *Medieval Persia 1040–1797* (London: Routledge, 1987), 110-118. İlâhî hüviyet verilmesine dair rivayetlerden biri şöyledir: “Hacı Bektâş-ı Velî'nin halifelerinden Dede Mehmed'in müridlerinden biri Mekke'ye hacca gitmek için izin ister. Dede ona “Mekke'de haccını tamamladıktan sonra Atebat'ı (Şîilerce mukaddes sayılan bazı ziyaret yerlerine verilen isim) ziyaret edecek ve oradan Tebriz'e gideceksin orada asil bir ırktan olan (sâhib hurûc) biri ortaya çıkacak, onun adına para basılacak, hutbe okunacak ve padişah olacaktır. Bu Şâha şapkasının tepesine takması için kappe (tâğ), atının boynuna bağlaması için Zang'ı verececeksin” Derviş, emanetlerle beraber Mekke'ye gider. Bir gün uyuyakalır, kervandan uzaklaşır ve emanetleri kaybeder. Üç gün çölde dolaşarak bitkin düşer ve susuzluktan ölmek üzereyken bir Arap genci tarafından çorak çölün içerisinde gül, lale ve çimen içerisindeki çadıra götürülür. Kubbesi güneş ve ayın hilaline benzeyen çadıra geldiğinde altın renkli koltukta oturan genci görür. Kızılbaşlı, beyaz yüzlü, mavi gözlü çocuğa azametli padişah kemerini, kappesini ve atı için zangını verir. Mürid arap gence bu padişahın kim olduğunu sorunca “Muhammed el-Mehdî el-Muntazar (12. İmam) olduğunu söyler.” Bu rivayetten Şâh İsmâîl'in el-Muntazar tarafından aydınlandığı ve ilahi hüviyete büründürüldüğü anlaşılmaktadır (Glassen, Schah Ismâ'il ein Mahdi der anatolischen Turkmenen, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 121/1 (1971), 68-70.

¹⁵ Fuzuli Bayat, “Azerbaycan'da Baba Samit Tekkesi ve Safevî-Bektaşî İlişkileri Bağlamında Diğer Bektaşîler”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırmaları Dergisi* 101 (2022), 101.

¹⁶ Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Sûfiliğine Bakışlar* (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2012), 282.

¹⁷ Yılmaz Karadeniz, “Safevî Devleti'nin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2015), 64.

¹⁸ Ebû Kasım Tâhirî, *Târîhi siyâsî ve ictimâî İrân* (Tahran: İlmî ve Ferheng, 1351), 139.

¹⁹ Ömer Yılmaz, *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarîkatlar* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2019); Ömer Faruk Teber, *XVI. Yüzyılda Kızılbaşlık Farklılaşması* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 25.

tasavvufî hayatına dair eksik ve hatalı çıkarımlara yol açabilir. Tasavvufun yoğun ilgi gördüğü bu coğrafyada, Şah İsmail öncesi sûfî faaliyetlerini incelemek; onun döneminde Şiiliğin resmî bir nitelik kazanmasıyla birlikte özellikle Sünnî mutasavvıflara yönelik uygulamaların arka planını anlamaya katkı sağlayacaktır. Bu makale, ele aldığı konuyla tasavvuf tarihi araştırmalarına yeni bir perspektif sunmayı ve literatüre farklı bir boyut kazandırmayı amaçlamaktadır. Çalışmada yer verilen değerlendirmeler ise, temel alınan kaynak eserler ve müelliflerin görüşleri doğrultusunda şekillendirilmiştir.²⁰

1. VIII. / XII. Yüzyıla Kadar Azerbaycan Tasavvuf Tarihine Kısa Bir Bakış

Azerbaycan; Hz. Ömer döneminde Abdullah b. Seleme ve Üveys el-Karânî'nin de katıldığı savaşın yapıldığı yer olduğu için Müslümanlar tarafından tanınmıştır. Tasavvuf geleneğinde saygın bir konumu bulunan derviş Üveys el-Karânî'nin (ö. 37/657) savaştan sonra bir müddet burada kaldığı ve öldüğü zikredilmiştir.²¹

Müslümanlar tarafından âlim ve seyyah-dervişler vasıtasıyla İslâm'ın yayıldığı bölgede Bayezid-i Bistâmî'nin öğrencisi Şeyh Ebû İshâk İbrahim b. Yahya Cüveynânî, III/IX. asrın ilk döneminde Horasan ekolünün temsilcisi ve Azerbaycan'ın ilk mutasavvıfı olarak kabul edilmektedir. Azerbaycan'da ilk hankâh kuran sûfî olan Ebu'l-Hasan el-Urmevî'nin de ilk dönem sûfîleri arasında ismi geçmektedir.²² Abdurrahman Câmî, IX. asrın ikinci yarısında Ebû Abdullah b. Hafîf Şirâzî (ö. 371/982) ve Şeyh Ebû Abdullah Rudbârî (ö. 369/979-80) isimli iki sûfîyi zikretse de hayatları hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir.²³

Azerbaycan'da tasavvuf, Irak ve Hicaz kadar erken bir dönemde yaygınlık kazanmamıştır. Bölgenin Müslümanlar tarafından IV/X. asırda fethedilmesi sonrasında da eski gelenek ve dinlerine bağlı kalmayı tercih edenlerin inanışları derviş seyyahların gözüyle aktarılmıştır.²⁴ Buna rağmen Azerbaycan'ın kuzeyinde ve Kafkaslarda İslâm'ın yayılmasında önemli faaliyetleri bulunan Ebû Müslim adlı bir sûfî ve onun müridi Şeyh Yusuf'un II/VIII. veya III/IX. asırlarda bu bölgelerde faaliyette bulunduklarına dair bilgiler bulunmaktadır. Ebû Müslim'in Kınalık köyüne yerleşerek tekke yaptırdığı, kabrinin yanında bulunan mimari yapılardan anlaşılmaktadır.²⁵ Ancak Azerbaycan tasavvuf tarihine bakıldığında tasavvufî hareketlerin IV/X. asırdan itibaren başladığı görülmektedir. Bu asırda yaşayan sûfilerden Ebû'l-Hüseyn Bünder b. Hüseyin Şirâzî (ö. 353/964); usûl ve akâid meselelerinde öncü, hâlî yüce bir sûfî şeklinde zikredilmiştir. Şirâzî, Şiblî'nin (ö. 334/946) sohbetinde bulunmuş Errecân

²⁰ Azerbaycan tasavvuf tarihi ile ilgili birçok araştırma yapılmıştır. Azerbaycan'ın tasavvuf tarihini inceleyen eserler bulunmakla beraber Şâh İsmâil'in mutasavvıflara karşı tutumunu direk veya dolaylı olarak inceleyen eserler içerisinde Hândmîr'in *Habîbü's-siyer fi ahbâri efrâdi'l-beşer*, Hafız Hüseyin Ali Kerbelâyî et-Tebrizî'nin *Ravzâtü'l-cinân ve cennâtü'l-cenân*, Sâid-i Nefîsî'nin *Târîh-i nazm u nesr der Îrân (I-II)* ve Nasrullah Pürcevâdî'nin *Riyazü'l-efkâr der tavsifi Hazân u Bahâr* adlı kitapları çalışmamızın ana kaynaklarını oluşturmaktadır. Ayrıca Mehmet Rıhtım'ın IX-XIX. Asırlar Azerbaycan Kültür Tarihinde Tasavvufî Hareketler adlı makalesi; Azerbaycan'da İslâm'ın yayılması, bölgenin tarikatları ile ilgili bilgi vermesi açısından en önemli yerli makale kaynağımız iken sürgün edilen veya öldürülen sûfilere değinerek kaynaklara inmemizi sağlayan Perisa Necat, Kurban'a ait *Tasavvuf ve Sufiyyânı Azerbaycan Mekârihi uzûri Şâh İsmâil Safevî* adlı yabancı makale de çalışmamızın ana kaynakları arasında zikredilebilir. Ayrıca Azerbaycanlı müellifler yanında tasavvuf ve tarikatları mezhepler tarihi, İslam felsefesi, sosyoloji ve İslam tarihi açısından ele alan yerli ve yabancı birçok kitap ve makaleye de başvurulmuştur.

²¹ Ahmed İbn Hanbel, *Kitabü'z-zühhd*, çev. Mehmet Emin İhsanoğlu (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 186.

²² Tebrizî, *Ravzâtü'l-cinân ve cennâtü'l-cenân*, 1/275.

²³ Abdurrahman Câmî, *Nefahât Tercümesi*, haz. Lamî Mahmud Çelebî (İstanbul: Emek Matbaası, 1950), 239.

²⁴ Ebû Dülef, *Mis'ar b. Mühelhil, Mecmûa fi'l-coğrafya* (Fuad Sezgin İncelemesiyle) (Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1407), 363.

²⁵ Cafer Barlas, *Dünü ve Bugünü ile Kafkasya Özgürlük Mücadelesi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1999), 78.

şehrinde vefat etmiştir. Yabancı din ve felsefî akımların çeşitli şekillerde tasavvuf yoluyla İslâm'a geçirilmesine karşı çıkararak hâl, nefis ve bid'ât gibi hususlarda önemli sözler söylemiştir.²⁶

Tasavvuf klasiklerinde adı geçen ve şeriat ilimlerine bağlılığıyla bilinen ancak özellikle Bağdât sûfilerini eleştirerek muhalif sûfî olarak zikredilen Ebû Bekr Hüseyin b. Alî b. Yezdânyâr el-Urmevî (ö. 334/945) Azerbaycan'ın ünlü sûfilerindendir. İbn Yezdânyâr, Gulâmû Halîl olarak bilinen ve uydurma rivayetlerle tanınan muhaddis Ebû Abdillâh el-Bâhilî'nin (ö. 275/888) ilk sûfiler hakkındaki olumsuz fikirlerine destek vermiştir.²⁷ Özellikle Bağdatlı mutasavvıflardan Şiblî, Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) ile Ebü'l-Hüseyin en-Nûrî (ö. 295/908) aleyhtarlığına destek vermiş ve onları tevhid ehli olmamakla eleştirmiştir.²⁸ Her ne kadar onun "hayâ" hakkındaki görüşleri nakledilmiş, hakkında hüsn-ü zan ile "zâhîrde telbis sahibi, bâtında hakikat ehli" denilmişse de²⁹ Serrâc (ö. 378/988), İbn Yezdânyâr hakkında olumsuz kanaatini dile getirmiştir.³⁰

Azerbaycan şeyhlerinin selefi ve ârifi olarak ünlenen İmamzâde İbrahim Halîl Sofiyan (Bale Halîl) dönemin ünlü sûfîleri arasında zikredilmiştir. Halîl tasavvuf tarihinde; yolu makbul, gidişatı hoş bir er ve ahî olarak bilinen ilk sûfî Zencânî'den (ö. 457/1064)³¹ icazet alarak fütüvvet-ahîlîğin Azerbaycan'da yaygınlaşmasını sağlamıştır. Zencânî müridlerine; şefkati esas alarak dostlara yardım etmeyi, doğru olma ve doğru konuşmayı, garipleri koruyarak onların haklarını savunmayı, gözü gönlü geniş olmayı, arkadaşını gözetmeyi ve dünya nimetleri için kardeşine bozulmamaya dayalı bir fütüvvet anlayışını benimsemelerini tavsiye etmiştir. Zencânî'nin bu tavsiyeleri, müridleri Hacı Muhammed Hoşnam (ö.?) ve Bale Halîl tarafından fütüvvet-ahîlik çatısı altında uygulamaya konulmuştur. Kurdukları âhi tekkeleri, bölgede tasavvufun hızla yayılmasını sağlamıştır.³² Aynı şekilde; âlim ve zâhidliği ile bilinen Ebû Zûr'a Abdülvehhâb b. Muhammed b. Eyyûb Erdebilî (ö. 415/1024), İbn Hafîf'in (Şeyh-i Meşâyih ö. 371/982) ilim meclislerine katılan ve irşad faaliyetlerinde bulunan önemli sûfilerden biri olmuştur.³³

V/XI. asırda Ebû Hasân (ö.?), Ebû Abbâs (ö.?), Ahmed b. Muhammed b. Harun el-Berdâî (ö. 301/914), Ebû Said Abdal Bakûvî (ö.?), Şeyh Ahmed (ö.?), Ali b. Muhammed b. Abdullah Bakûvî (ö. 442/1050) ve Ebu'l-Hüseyin eş-Şîrvânî (ö.?) Azerbaycan'da pek çok

²⁶ "Nefsinin lehinde başkaları ile hısımlaşma, çünkü o senin değildir. Onu, mâliki olan Rabbine bırak da istediği muameleye tabi tutsun" Bk. Kuşeyrî, *er-Risâle*, 140-141; başka bir yerde "cennet için arzu ettiğin şey olanı (nefsin isteklerini) terk et" demiştir. Câmî, *Nefahât*, 270; Abdülvehhab eş-Şa'rânî, *Levâkıhu'l-envârî'l-kudsiyye fî tabakâti'l-ulemâ' ve's-şûfiyye (Levâkıhu'l-envâr fî tabakâti'l-ahyâr)* (Mısır: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1951), 1/146.

²⁷ Yaşar Kandemir, "Gulâmû Halîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 14/187.

²⁸ Zerrîn Kûb, *Dünbâle-i cüstücû*, 119-125.

²⁹ Rıhtım, IX-XIX. asırlar Azerbaycan kültür tarihinde tasavvufi hareketler, 104.

³⁰ "İbn Yezdânyâr, şeyhlerin sohbetlerine katılan, mârifet, ahvâl ve makâmat konusundaki sorulara cevap veren biriydi. Bu hâl üzere yaşadktan sonra memleketine döndü. Nefsi kendisini esir ederek mal toplama sevdasına düştü. Halka şirin görünmek için kendi şeyhlerine bile dil uzatıp onları bid'at, delâlet ve cehaletle itham etmiştir. İnatla onlara karşı düşmanlık yolunu tutmuş böylece belâya düşer olmuştur. Hayâ duygusunu kaybetti, kovuldu. Kendisine kâr olarak yorgunluk, utanç, pişmanlık ve kıyâmete kadar kınanmaktan başka bir şey kalmadı." Bkz. Ebû Nasr Serrâc, *el-Lüma' (İslâm tasavvufu)*, çev. H. Kâmil Yılmaz (İstanbul: Erkam Yayınları, 2016), 481.

³¹ Ebü'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî el-Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 233-234.

³² Necmiye Özbek Arslan, "Bir Hazreti Ali Cenklere Metninde Şâhıs İncelemesi", *Geçmişten Günümüze Alevilik I. Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, ed. Mehmet Yazıcı (Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013), 499.

³³ Câmî, *Nefahât*, 324.

müridi bulunan Sünnî sûfilerin içerisinde zikredilmiştir. Bakûvî, ilâhî aşk ve sahv ekolüne bağlılığı ile bilinen Horasan sûfilerinden Ebû Abdurrahman Sülemî (ö. 942-1021) ve Ebû'l-Kasım Kuşeyrî (ö. 465/1072) ile arkadaşlık yapmıştır. Kerâmet ehlinde sayılan ve Şirvan'da ünlenen Ebû'l-Kasım b. Mumşaz el-İsfahânî'nin (ö.?) de adı bu dönemin ünlü mutasavvıfları arasında geçmiştir. Daha çok Şirvan bölgesinde kurulan tekkelerde X-XI. asırlarda yetişen bu sûfiler Bağdat, Nişabur ve Şiraz'da sûfilerle ilmî mülahazalarda bulunmuşlardır.³⁴

2. XII. ve XV. Yüzyıllar Arasında Azerbaycan Tasavvuf Tarihine Kısa Bir Bakış

VI/XII. yüzyıldan itibaren Azerbaycan'da tarikat faaliyetleri, Âhi Fereç Zencânî'nin (ö. 457/1065) kurduğu tekkelerde başlamıştır. Hoca Muhammed Hoşnâm (ö. ?), İbn Yezdânyâr (ö. 334/945) ile Abdulkâhir Sühreverdî (ö. 563/1167) gibi Azerbaycan tarihinde şöhret bulan mutasavvıflar, bu tekkelerde yetişmiştir. Ahî Fereç, Zencan'da kurduğu tekkede mücâhede ve riyazâta dayanan bir eğitim vererek birçok mürid yetiştirmiş ve hatırı sayılır bir itibar kazanmıştır. Ahîlik teşkilatının kurulması; Azerbaycan'da köylere kadar pek çok devlet adamının, askerî zümre mensuplarının, kadı ve müderrisleri de içine alan geniş kesimlerin teveccühüne mazhar olmuştur. Azerbaycan ve Anadolu topraklarındaki faaliyetleri uzun dönem devam eden tarikat; fütüvvet ülküsüyle köylüler, tüccarlar, gaziler ve emirler arasında şöhret bulmuştur.³⁵ Ahîlerin dönemin diğer ünlü tarikatı Sühreverdîye şeyhi Necmeddîn Ebûbekir Tebrizî (ö. 712-13/1313) ile beraber fütüvvetname yazmaları, tarikatlar arasındaki iş birliğini gösterdiği gibi Ahîliğin en meşhur dönemini yaşamasına katkı sağlamıştır.³⁶

Azerbaycan'ın tasavvuf düşüncesinde önemli etkisi olan Ebû Necîb Sühreverdî (ö. 563/1168) tarafından kurulan Sühreverdîye, XII. yy.'ın sonu ile XIII. yy.'ın başlarında Orta Asya, Mısır, Asya ve İran'da yayılmıştır. Tarikatın asıl kurucusu, *Avârifü'l-ma'ârif* adlı eserin sahibi Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer es-Sühreverdî (ö. 632/1234), Abbasi halifesi tarafından *Şeyhler Şeyhi* olarak isimlendirilmiştir. Sühreverdî'de doğan Ebû Hafs; fakih, ârif ve zâhid olması yanında birçok mürid yetiştirmiştir: Azerbaycan'ın ünlü dervişlerinden Şeyh Rukneddin es-Sucâsi; Evhadüddîn-i Kirmânî (ö. 635/1238), Tebrizli Şihâbeddîn (ö.760/1358-1359), Şeyh Şems-i Tebrizî (ö. 645/1247 [?]) ve daha birçok büyük şeyhe mürşitlik yapmıştır.³⁷

Azerbaycan tarihinin önemli sûfilerinden Seyyid Yahyâ-yi Şirvânî (ö. 870/1466), IX/XV. yy.'ın başlarında Bakû'den Anadolu'ya Halvetiyye tarikatının yayılmasına kaynaklık etmiştir.³⁸ Şamah şehrinde yetişen Seyyid Yahyâ, Bakû'de sürdürdüğü kırk yılı aşkın irşad faaliyetiyle yayılan Bâtınîlik tehlikesine karşı Ehl-i Sünnet itikadını savunmuştur. Seyyid Yahyâ yetiştirdiği üç yüz altmış halifesiyle tarikatın geniş bir coğrafyaya yayılmasını sağlamıştır.³⁹ Şirvânî'nin halifeleri olan Şeyh Ahî Mîrem (ö. 812/1409), Sadreddîn-i Hiyâvî (ö. 860/1455), Pîr İlyas (ö.837/1433-1434?), Hacı İzzeddin Şirvânî Türkmânî (ö.828/1425), Şeyh Ömer Şirvânî (ö.831/1427), Muhammed Rukki (ö. 1497-98) ve Şâh Kubat Şirvânî (ö. 950/1543)

³⁴ Eybeli Mehraliyev, *Babakuhi Bakuvi ve Pir Hüseyin Şirvani* (ys., 2002), 78; Nergis Ağaselim Qızı Aliyeva, *Azerbaycanda islam medeniyeti (VII- XIII)* (Tahran: Elm ve Təhsil, 2017), 155.

³⁵ Zahid Memmedov, *Azerbaycan'da XI-XIII. asırlarda Felsefi Fikir*, Elm və Təhsil, Elm və Təhsil, 1978, 49-51.

³⁶ Muhammed Ali Terbiyet, *Danışmendân-ı Azerbaycan*, Azerbaycan Devlet Yayınevi, 1378, 41; Gadim Gubadov, Gubadov, "The Sûfism in Azerbaijan and Safaviyya Order (Tarîqa)", *Scientific journal of Polonia University* 56 (2023), 48.

³⁷ Terbiyet, *Danışmendân-ı Azerbaycan*, 436-37.

³⁸ Câmî, *Nefahat*, 573-74; Sadık Vîdanî, *Seyyid Yahyâ Şirvânî, Tomâr-ı Turuk-ı Aliyye'den tarikatlar ve silsileleri*, haz. İrfan Gündüz, Enderun Kitabevi, 1995, 175-76.

³⁹ Abdurrezzak Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar* (Bursa: Bursa Akademi, 2022), 337.

gibi mutasavvıflar muhtelif yerlerde tekke ve zâviyeler kurarak Halvetiliği yaymışlardır.⁴⁰ Dede Ömer Rûşenî (ö. 892/1487), Bakü'ye giderek Seyyid Yahyâ'ya intisap etmiş, şeyhinden uzak durmamak için Karabağ ve Gence civar bölgelerde irşad faaliyetlerinde bulunmuştur.⁴¹

X/XVI. yy.'ın başlarında ortaya çıkan Azerbaycan'ın siyasî, ekonomik ve kültürel yapısında önemli bir yeri olan Safevîyye, şeyhlikten Şâhlığa uzanan bir devlettir. Sünnî saiklerle kurulan tarîkat, Timur'un Erdebil'i köyleriyle beraber vermesiyle rahat bir ortam bulmuş ve zamanla devletleşme sürecine doğru evrilmiştir.⁴² Safevîyye tarîkatı, Sünnî şeyh Safiyüddin Erdebilî (ö.735/1334) tarafından Zahidiyye'nin bir kolu olarak kurulmuştur. Erdebilî, müridi ve damadı olduğu İbrahim Zâhid Gilânî'nin yanında yirmi beş yıl kadar kalmış ve Sünnî karakterini uzun süre boyunca korumuştur. Ancak tarîkat, Şeyh Cüneyd'in (ö. 864/1460) başa geçmesiyle beraber bazı Şîlik emâreleri göstermeye başlamıştır.⁴³ Böylece dinî saiklerle kurulan Safevîyye, Şeyh Cüneyd döneminde siyasî ve askeri faaliyetlerle iktidara ulaşma çabasını hızlandırmış ve geniş halk kitleleri arasında şöhret kazanmıştır.⁴⁴ Safevîyye, Şeyh Haydar'ın oğlu Alî'nin Türkmen-sûfî müritlerden oluşan bir ordu kurmasıyla devletleşme sürecine girmiştir. Erdebil Tekkesi; İbrahim Zâhid Gilânî'nin (ö. 700/1301) müridi ve damadı Safiyüddin Erdebilî'ye giydirdiği yeşil renkli on iki dilimli tacın Şeyh Haydar tarafından kırmızıya dönüştürülmesi⁴⁵ ve Şeyh Haydar'ın müritlerine kırmızı külah (börk) giydirmesi⁴⁶ ile Şîî hüviyete bürünmüştür. Safevîyye, siyasî bir hüviyete büründükten sonra Azerbaycan'ın Tebriz, Nahçıvan, Meşkin ve Erdebil gibi birçok bölgesini Şîileştirmiştir.⁴⁷ Şîlik emâreleri gösteren tarîkatı devlet hâline getiren Şâh İsmâil, 907/1501'de Türkmen Tatar'ların desteğini alarak şeyhlikten Şâhlığa geçişi gerçekleştirerek tebaasını Türkmenlerin oluşturduğu Kızılbaş hareketinin hâkimiyetine vermiştir.⁴⁸ Hatta Safevîler, "Devlet-i Kızılbaş" olarak anılır hâle gelmiştir.⁴⁹

Şâh İsmâil döneminde siyasî ve dinî otoriteyle ilişkili önemli tasavvufî yapılardan biri olarak öne çıkan Kalenderîlik, heterodoks yapısıyla dikkat çekmiştir. Kızılbaşların "kanunsuz dervişler" olarak anılmalarında etkisi olan Kalenderîlik özellikle Tebriz, Şirvan ve Meraga'da etkili olmuş; dış görünüşleri ve davranışlarıyla şehirli hayatın estetik ve ahlâkî normlarına karşı bir duruş sergilemişlerdir.⁵⁰ Şeyh Safiyeddin Erdebili, her ne kadar dünyayı umursayan,

⁴⁰ Rıhtım, IX-XIX. asırlar Azerbaycan kültür tarihinde tasavvufi hareketler, 42-45.

⁴¹ Öncel Demirdağ, *Halvetiyye'nin Anadolu'daki Bir Şubesi Çerkeşîyye* (Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2023), 35.

⁴² Türkmen, İskender Bey Münşi-yi, *Tarix-e Alemarayı Abbasi*, çev. Şâhin Farzaliyev (Bakü: Münşi Neşriyat, 2010), 63-64; Abbaskulu Ağa Bakıxanov, *Gülîstan-i irem* (Bakü: Bakıxanov Neşriyat, 1951), 84; Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, çev. Tevfik Bıyıklıoğlu (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992), 8-9; Oqtay Efendiyev, *Azerbaycan Safevîler Devleti* (Bakü: Şerq-Qerb, 1993), 34-35.

⁴³ Öngören, Reşat, "Safevîyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35/460.

⁴⁴ Komisyon, *Azerbaycan Tarihi* (Bakü: Elm Neşriyat, 2014), 146.

⁴⁵ Mehmet Kemaleddin Haririzade, *Tibyan-ü Vesaili'l-Hakâik fî Beyani Selâsili't-Tarâik* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Süleymaniyye Kütüphanesi İbrahim Efendi Bölümü, ts., Belge no. 430-432), 2/222; Süleyman Gökbultut, "İbrahim Zâhid Gilânî Üzerine Bir İnceleme", *Sûfî Araştırmaları* 13 (2015), 54.

⁴⁶ Hândmîr, *Hâbîbü's-siyer fî aḥbâri efrâdi'l-beşer*, tsh. Muhammed Debîrsiyâgî (Tahran: Hayyâm, 1333), 3/427.

⁴⁷ Türkmen, *Tarix-e Alemarayı Abbasi*, 63-64; Bakıhanov, *Gülîstan-i irem*, 84.

⁴⁸ Babasının müridlerinin yardımıyla Gilan'da gizlenen Şâh İsmâil, Ustaçlı, Şamlu, Rumlu, Musullu, Hindli, Tekeli, Bayburtlu, Çapanlı, Karadağlı, Karamanlı, Varsak, Afşar ve Kaçar gibi Türk oymaklarını etrafında topladıktan sonra Azerbaycan üzerine yürümüştür Bkz. Efendiyev, *Azerbaycan Safevîler Devleti*, 35.

⁴⁹ Zülfiyye Veliyeva, "Safevîlerin Menşei ve Kızılbaşça", *Journal of Azerbaijani Studies* 1 (2015), 338.

⁵⁰ İrene Melikoff, *Uyur idik uyardılar. Alevîlik-Bektaşîlik Araştırmaları*, çev. Turan Alptekin (İzmir: Cem Yayınevi, 1994), 39; Ocak, *Türk Sûfliğine Bakışlar*, 5, 16; Mustafa Akkuş, "Anadolu Selçuklu Devletinin Yıkılmasında Kalenderi Grupların Rolü", *Turkish Studies* 9/7 (2014), 121.

psşik güçler sergileyen ve çoğunlukla kırsal alanda yaşayarak düzenin oluşturduğu toplum yapısına karşı çıkan “Kalenderiyye” mezhebine tavır alsa da “Safevîyye” ile “Kalenderiyye” müritleri arasında yakın ilişkiler gelişmiştir. Hatta Şâh İsmâil, bir şiirinde Kalenderiyye’nin müritlerini överek onları iki cihanın sultanları olarak adlandırmıştır.⁵¹

Kalenderîlik bünyesinde şekillendiği düşünülen Bektaşîliğin, Emir Timur ve II. Bayezid dönemlerinde Azerbaycan’a yerleştiği tahmin edilmektedir. Bektaşî tarikatına mensup dervişler, ilk olarak Azerbaycan’ın Aran bölgesinde, ardından Şirvan’da halkı irşad amacıyla tekkeler kurmuşlardır. Hacı Bektaş Velî’nin (ö. 669/1271 [?]) yakın çevresinden olduğu düşünülen Baba Samit (veya Baba Said), kerametleriyle tanınan bir Bektaşî şeyhi olarak Sabirabad ve çevresinde irşad faaliyetleri yürütmüştür. Özellikle Nahçıvan, Tebriz, Hemedan, Nihavend, Kazvin ve kuzeydeki Şirvan gibi bölgelerde merkezî nitelikte tekkelerin varlığı dikkat çekicidir. Şâh İsmâil’in, Osmanlı Devleti’ne karşı kıskırttığı bazı gruplara daha serbest bir ortam vadettiği görülmektedir. Bu gruplar arasında yer alan Bektaşî dervişlerinden Dede Muhammed, Şâh İsmâil’i on iki imamın vârisi ve kutsal bir figür olarak öne çıkarmıştır. Öte yandan, Nur Ali Halife Safevî propagandası amacıyla geldiği Anadolu’da Alevî toplulukları etrafında toplamıştır. Ayrıca Hurûfiliğin önemli temsilcilerinden İmâdeddin Nesîmî (ö. 820/1417 [?]), bir dönem Bakü ve Şirvan’da yaşamış ve bu bölgelerde etkin faaliyetlerde bulunmuştur r.⁵²

Safevî Tarikatının açıkça başlattığı Anadolu’da etkili olma sürecinin bu dönemde hızlandığı hatta Anadolu’dan Azerbaycan’a toplu göçlerin de yaşandığı belirtilmelidir. Halvetiye ve Hurufilik gibi tasavvufî hareketlerden etkilenen çeşitli zümreler Anadolu’dan Azerbaycan’a toplu göçe başlamıştır. İlk toplu göçlerin esas mıntıkası Azerbaycan’da Safevî Tarikatı’nın hâkim olduğu Erdebil olmuştur. Şâh İsmâil tarafından görevlendirilen Nur Ali Halife’nin Erzincan’da başlattığı ayaklanma sonunda Türkmenler’in çoğu Nur Ali Halife’yle birlikte Azerbaycan’a gitmiş ve Safevî mürid topluluğuna dahil olmuşlardır. Osmanlı Devleti bu göçler karşısında önlem almışsa da göçün önünü tamamen alamamıştır.⁵³

3. Şâh İsmâil Döneminde Şirvânlı Sûfîlerin Islah Edilme Biçimleri

3.1. Göç

Safevîyye Tarikatı’nın Şeyh Cüneyd döneminden itibaren siyasallaşması, müritlerinin Doğu Anadolu ve Azerbaycan’ın da içerisinde bulunduğu çeşitli bölgelerde isyanlar çıkarmak suretiyle militan rollerini üstlenmeleri ile başlamıştır. Safevîler döneminin tasavvuf tarihinin en karanlık devri olarak anılması da militanların sûfilere yönelik kötü muamelelerinden kaynaklanmıştır. Sûfîler de siyasî, sosyal ve kültürel kargaşalarından dolayı Şirvân’dan göç etmişlerdir.⁵⁴ Safevîlerin olumsuz davranışları sadece Sünnî sûfîleri değil Şiîleşen tasavvuf erbabını da kapsayabilmiştir. Nitekim Ni’metullahiyye tarikatının Şiîleşmesinden sonra Tebriz başta olmak üzere İran coğrafyasına yayılması tehlike olarak görülmüş ve tarikat mensupları takibata uğrayarak faaliyet alanları sınırlandırılmıştır. Bu zulüm, Ni’metullahiyye dervişlerinin birçoğunun Hindistan’ın Dekkan bölgesine iltica etmelerine neden olmuştur.⁵⁵

⁵¹ Şâh İsmâil, *Hatâyî Divanı*, haz. Muhsin Macit (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 208.

⁵² Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 415.

⁵³ Bilal Dedeyev, “Sosyo-Kültürel İlişkiler Bağlamında 15.yüzyıl-16.yüzyılın İlk Çeyreğinde Anadolu’dan Azerbaycan’a Türkmen Göçleri, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 77 (2016), 113.

⁵⁴ Leonard Lewisohn, *Tasavvuf ve Mekteb-i İsfahan, Mîras-ı Tasavvuf* (Tahran: Bînâ, 1384), 665.

⁵⁵ Ruken Karaduman, “Nebâtî’nin Şiirlerinde Din ve Tasavvuf”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35, (2017), 16.

Safevî Devleti'nin ortaya çıkışıyla birlikte Şîrvan'dan Hindistan'a göç etmek zorunda kalan tarîkatlardan biri de, Kübreviyye tarîkatının Seyyid Muhammed Nurbahş'a (ö. 869/1464) nispet edilen kollarından biri olan Nurbahşîyye'dir. Bu tarîkat, Safevî iktidarının yayılma süreciyle birlikte ya Şîleşmiş ya da bu sürece zorunlu olarak uyum sağlamak durumunda kalmıştır.⁵⁶ Nurbahşîyye'nin Azerbaycan'daki temsilcileri Derviş Pîr Hüseyin Nûrbahş (ö. 911) ve Baba Receb Nûrbahş (ö. 924/1518) Şâh İsmâil'in birtakım politikalarını dahi desteklemişlerdir. Özellikle Şîleşme politikalarına verdiği destekle bilinen bu sûfiler, Özbek hükümdarı Şeybânî Han'ın (ö. 916/1510) Şîleştirilmesi ve siyasi gücünün kırılması amacıyla Şâh İsmâil'e müritlerini göndermiş ve zafere ulaşması için dua etmişlerdir.⁵⁷ Ancak Safevîler, güçlenme ve devletleşme sürecinde Nûrbahşîyye dervişlerini siyasi bir tehlike olarak görmüştür. Tarîkat Şâh İsmâil tarafından takibata alınmış ve faaliyetleri sınırlandırılmıştır. Bu durum dervişlerin Hindistan, Anadolu, Asya gibi çeşitli bölgelere göç etmelerine neden olmuştur.⁵⁸

Şâh İsmâil'in baskıya dayanan yönetim anlayışı siyasi ortamı gerginleştirmiş; dinî, sosyal ve kültürel hayatta etkili olan tarîkatlara da bakışı olumsuz etkilemiştir. Cüneyd ve Haydar dönemlerinden itibaren tarîkatların siyasallaşması, Kızılbaşların hükümdar eksenli politika faaliyetleri, İslâm tasavvuf tarihine büyük zararlar vermiştir.⁵⁹ Moğollar döneminde tarîkatlara gösterilen hoşgörü; yerini sıkı takibatlar, onları korkutmaya ve tutuklamalara bırakmıştır. İnsanların ahlâkî gelişiminde önemli yeri olan tasavvuf, silahlı Kızılbaşların elinde korku aracına dönüştürülmüş ve mutasavvıflar; Şîrvân'dan Hindistan, Anadolu, Kerbelâ, Halep, Bağdat ve Şam'a göç etmeye başlamıştır. Nitekim iş'arî tefsir yanında vahdet-i vücûd anlayışları gereği şiir ve nesir türünde tasavvufî eserler ortaya koyan Şeyh Bâkır Erdebilî, Şeyh Mahmûd Ürumî, Şâh Kâzım, Danişmend Abdalbâkî, Mevlânâ Abdalî Mahvî, Maksûd Ali Kazım gibi önemli yazar ve şair sûfiler topraklarını terk eden şahsiyetler olmuştur. Babası Şeyh Mahmud Nahçıvanî'nin halefi olan, iki ciltlik tefsir ve hadislerle ilgili eser yazmasının yanında, İbnü'l-Arabî'nin *Füsûsu'l-Hikem* ve Şebusterî'nin *Şerh-i Gülşen-i Râz* üzerine şerh yazan Ni'metullah Nahçıvanî (ö. 820/1514), zulme uğrayarak göç etmek zorunda kalmıştır.⁶⁰ Vahdet-i vücûd anlayışına bağlı Şeyh Ni'metullah Nahçıvanî uğradığı zulümden ötürü Osmanlı Devleti'ne sığınarak Akşehir'e yerleşmiş ve burada vefat etmiştir.⁶¹

Sünnî tasavvuf ekollerini Şîliğin yayılmasında bir engel olarak gören Şâh İsmâil, en büyük zulmü Ni'metullah Nahçıvanî'nin içerisinde bulunduğu Nakşibendiyye tarîkatı dervişlerine yapmıştır. Safevî iktidarının ilk hedef aldığı tarîkatlardan biri Nakşibendiyye olmuş, bu tarîkat diğerlerine nazaran daha şiddetli bir şekilde bastırılmıştır. Şîrvan bölgesinde Necmeddin-i Berkbâf (ö. 902/1497) tarafından yayılmaya başlayan, Genceli Hasan Bulgârî aracılığıyla etkisini artıran ve Ni'metullah Nahçıvanî döneminde en parlak devrini yaşayan Nakşibendiyye, Şâh İsmail'in uyguladığı politikalar sonucunda bölgede etkinliğini büyük

⁵⁶ Gökbulut, *Sünnî Bir Tarîkatın Şîleşen Kolları: Kübreviyye-Şîlik İlişkisi*, 300.

⁵⁷ Molla Muhammed Emîn Heşri Tebrizî, *Ravza-i Ethâr*, çev. Aziz Devletâbadî (Tahran: Sutûde, 1371), 62-65; Tebrizî, *Ravzâtü'l-cinân ve cennâtü'l-cenân*, 2/197.

⁵⁸ Said Amir Arjomand, *The shadow of God and the hidden imam: Religion, political order and societal change in Shi'ite Iran from beginning to 1890* (Chicago and London: The University of Chicago, 1984), 114-116.

⁵⁹ Lewisohn, *Tasavvuf ve Mekteb-i İsfahan*, 665.

⁶⁰ Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şakâ'iku'n-nu 'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-osmâniyye* (Kum: İntişarat-ı Camia-i Müderrisin, 1405), 360; İbrahim Hakkı Konyalı, *Nasreddin Hoca'nın Şehri Akşehir: Tarihî Turistik Kılavuz* (İstanbul: Numune Matbaası, 1945), 476-479.

⁶¹ Tebrizî, *Ravzâtü'l-cinân ve cennâtü'l-cenân*, 2/197-198.

ölçüde yitirmiştir.⁶² Şah İsmail'in iktidarı döneminde, Nakşibendiyye tarikatına mensup şeyhlere yönelik sert uygulamalar gerçekleştirilmiş; özellikle tarikatın yaygınlık kazandığı Tebriz ve Kazvin gibi bölgelerde bazı Nakşî şeyhlerinin türbeleri tahrip edilmiştir. Bölgenin Şiileştirilmesinin ardından tarikatın faaliyetleri büyük ölçüde sona erdirilmiştir. Bu sert tutumun, Nakşibendîliğin halk arasında geniş kabul görmesi ve mânevî silsilesinin Hz. Ebû Bekir'e dayanması nedeniyle, Safevî ideolojisiyle çeliştiği düşüncesiyle ilişkili olduğu ileri sürülmektedir.⁶³

Güneyde Tebriz, Hoy, Meraga gibi şehirler, kuzeyde ise Zaqatala, Balaken ve Dağıstan'ın kuzey bölgeleri bulunan Azerbaycan'dan Anadolu'ya çok sayıda sûfî göç etmiştir. Özellikle şair ve sanatkâr sûfiler, geldikleri yerlerde bulundukları toplumun yapısıyla uyum sağlayarak toplumun sanata bakışları üzerinde etkili olmuşlardır. Azerbaycan'ın şiir ve edebiyatının kültürel mirasının Anadolu'ya sunulması zengin bir literatürün oluşmasına da katkı sağlamıştır. Farsça'nın de sanat dili olarak edebiyat ve şiirde kullanılması, göç eden sûfilerin anadillerinde eserler yazmalarına katkı sağlamıştır. Azerbaycan'dan Anadolu'ya ve Irak'a göç eden sûfî sanatkârlar, genellikle Tebrizî, Urmevî, Nahçıvanî, Şebusterî ve Hoyî ailelerine mensup düşünürlerdir. Doğu Azerbaycan Bölgesi'nin yönetim merkezi olan Tebriz'de yetişmiş ancak çok fazla şöhrete kavuşamamış yazar ve sûfî şairlerinden Yâr Ali b. Abdullah Tebrizî, X/XVI. yy.'ın başında Bursa'ya göç etmiştir. Bu göçte Safevîlerin Fars diline teveccüh etmeyi bırakarak şair ve bilginlerin tepkisini çekmeleri ve bölgede yaşanan dinî, sosyal, siyasi kargaşanın büyük etkisi bulunmaktadır. Acem menşeli Tebrizî, Türk edebiyatında *Mevlânâ Mâtemî* olarak şöhret bulmuştur. Ehl-i Beyt sevgisi ve tasavvufî öğeler içeren *Ravza-i Duvvüm* ve Nasrullah Pürcevâdî tarafından şerhedilen tasavvufî ve felsefî temalı *Riyazü'l-efkâr der-tavsîf-i hazân u bahâr*⁶⁴ adlı eserleri bulunan Tebrizî, İbn Arabî'nin fikirlerini benimseyen Mevlevî şeyhi ve Yavuz Sultan Selim döneminin ünlü şairlerinden biri olmuştur.⁶⁵

Türkmen bir aileye mensup ve Gülşenî olarak ünlenen Şeyh İbrahim b. Muhammed b. Hacı İbrahim b. Şâhabettin Berdeî (ö. 940/1534) Şirvân'dan göç eden bir başka sûfidir. Amcası Seyyid Ali'nin gözetiminde büyüyen İbrahim Gülşenî, ilim için geldiği Tebriz'de uzun bir dönem kalmış ve Dede Ömer Rûşenî'ye (ö. 892/1487) intisap etmiştir. Uzun Hasan nezdinde itibar sahibi olan İbrahim, "heybeti" yerine "Gülşenî" mahlasını kullanmaya başlamıştır.⁶⁶ Şâh İsmâil'in iktidara gelmesinden sonra bölgede yaşanan sosyal ve siyasî kargaşaların sonunda ailesiyle Tebriz'den Kâhire'ye geçerek Memlûk Devleti'ne sığınmıştır.⁶⁷ Memlûk sultanı Kansu Gavri'nin (ö. 922/1516) kendisine "Kubbetü'l-Mustafâ" adlı zâviyeyi tahsis etmesiyle faaliyetlerine devam eden Gülşenî, irşad faaliyetleriyle halk arasında kısa sürede şöhret

⁶² Hamid Algar, *Nakşibendîler ve Safevîler* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2007), 163-64; Tertibiyet, 1378: 50-51; a.mlf., "The Naqshbandî order: A Preliminary Survey of Its History And Significance", *Studia Islamica* 44 (1976), 139-142; Tebrizî, *Ravzâtü'l-cinân*, 1/97-105; 214-216; 417-420.

⁶³ Halil İbrahim Bulut, "Safevîlerin Ehl-i Sünnet Karşıtı Politikaları", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 75, (2015), 20.

⁶⁴ Nasrullah Pürcevâdî, *Riyazü'l-efkâr der tavsîf-i Hazân u Bahâr* (Tahran: Tashîh-i Merkez-i Neşr-i Danîşgâhî, 1395), 14/484; Feridun ŞirÖzkan, "Mâtemî'nin Nesrû'l-le'âlî Tercümesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 91, (2019), 111; Kurban Necat, *Tasavvuf ve Sufiyyânı Azerbaycan Mekârini Huzûri Şâh İsmâil Safevî*, 14.

⁶⁵ Sâid-i Nefîsî, *Târîh-i nazm u nesr der Ârân (I-II)* (Tahran: Bînâ, 1363), 1/397; Tebrizî, *Ravzâtü'l-cinân*, 5/115.

⁶⁶ Nev'izâde Ataulлах Ataî, *Hadâikü'l-Hakayik fî Tekmiletü's-şakaik (Zeyl-i Şakayik-i Ata)* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, ts.), 2/65-67; Konur, *İbrâhim Gülşenî, hayatı, eserleri, görüşleri*, 100.

⁶⁷ Sümer, *Safevî devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu Türklerinin rolü*, 25; Konur, *İbrâhim Gülşenî, hayatı, eserleri, görüşleri*, 36.

bulmuştur. Yavuz Sultan Selim, Mısır fethinde Gülşenî'yi ziyaret etmiş ve ona teveccühte bulunmuştur. Nitekim kendisine derviş ve müritleri için Müeyyedyiye Camii'sinin yanında bir dergâh inşa etmiştir. Halvetiyye Tarîkatı'nın yayılmasını sağlayan Gülşenî; tefsir, hadis, kelâm ve tasavvuf alanlarında pek çok eser bırakmıştır.⁶⁸ Yine Halvetiyye'ye mensup olan ve Şîrvan bölgesinde tasavvufî faaliyet gösteren Yusuf Müskûrî, Şâh Kubat Şîrvânî Muhammed Rukkî ile Abdulmecid Şîrvânî (ö. 971-972/1564-65) isimli Şîrvanlı dervişler Şâh İsmâîl dönemindeki baskılardan dolayı Anadolu'ya göç etmişlerdir. Abdulmecid Şîrvânî, Tokat'a gelerek faaliyetlerine devam etmiştir.⁶⁹

Azerbaycan tasavvuf tarihi ve Tebriz'de medfun olan, meşhur mutasavvıflar ile ilgili bilgilerin çoğunu *Ravzâtü'l-cinân ve cennâtü'l-cenân* isimli iki ciltlik yapıtında aktaran Hâfız Hüseyin-i Kerbelâî Tebrizî (ö. 997/1529), X/XVI. asırda yaşamış sûfilerden biridir. Kübreviyye tarîkatına mensup Tebrizî, Safevîler döneminde Kübreviyye'nin Şîfleşmesinde öncülerden biri olmuştur. Şâh İsmâîl ile çağdaş olan müellif, Tebriz'in işgal edilmesiyle hayatının bir kısmını sürgünde geçirmiştir. Devrin hattatlarından Mîr Ali Tebrizî'den (ö. 850/1446) hat dersleri aldıktan sonra Şam'a gitmiş ve orada vefat etmiştir. Ona göre Safevîler döneminde tasavvuf; insanı kandırmanın bir aracı haline getirilerek münafıklık için kullanılmıştır. Bu nedenle Şîrvân'da tasavvuf, yıkılma dönemine girmiştir.⁷⁰ İlim adamları ve mutasavvıfların kısıtlandığı bu atmosferde Tebrizî'nin göçe zorlanması, onun yaşadığı tasavvufî kültürü Şam'a taşımasına vesile olmuştur.⁷¹

Dönemin sosyal ve siyasî çalkantılarına karşı göçü seçen sûfî şairlerden biri de Şeyh Abdullah-ı Şebüsterî-i Niyâzî (ö. 936/1529)'dir. Tebriz'in güneybatısındaki Şebüsterî şehrinde yetişen Abdullah-ı Şebüsterî, Şîrvân'ın Safevî hâkimiyetine girmesinden sonra Semerkant'a giderek çeşitli ilimler almış ardından İstanbul'a gelmiştir. Şiir ve kasideleriyle Fars dili ve edebiyatının önemli isimlerinden biri olarak ünlenmiş ve Osmanlı padişahlarının zaferlerini anlatan önemli kasideler yazmıştır.⁷²

3.2. Ölüm

Şah İsmail döneminde Şîrvan bölgesinde yaşanan siyasal istikrarsızlık, toplumsal güvensizlik, dinî kısıtlamalar ve Kızılbaş unsurlarının neden olduğu karışıklıklar, birçok sûfinin sürgün edilmesine, bölgeyi terk etmesine ya da hayatını kaybetmesine yol açmıştır. Şah İsmail'in tasavvuf anlayışı, kendi ideolojik yönelimiyle örtüşmeyen yapıların—özellikle Sünnî tarîkatların—halk arasında nüfuz kazanmasını bir tehdit olarak değerlendirmesine neden olmuştur. Bu çerçevede, bazı sûfî toplulukları bid'at veya nifak unsurlarıyla özdeşleştirerek onlara yönelik sert müdahalelerde bulunmuştur. Her ne kadar rakipleri tarafından kendisine yöneltilen 'sûfî-beğçe' ve 'sûfî derviş' gibi küçümseyici nitelemelerden sıyrılmak amacıyla seyyidlik iddiasını öne çıkarmış olsa da, Sünnî inanca mensup seyyidlere

⁶⁸ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'îku'n-nu'mâniyye fi ulemâi'd-devleti'l-osmâniyye*, 214.

⁶⁹ Cengiz Gündoğdu, *Abdülmeccid-i Sivâsî, Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), 109.

⁷⁰ Tebrizî, *Ravzâtü'l-cinân ve cennâtü'l-cenân*, 1/59, 167; Kurban Necat, *Tasavvuf ve Sufiyyânı Azerbaycan Mekâriini Huzûri Şâh İsmâîl Safevî*, 103-105.

⁷¹ Kurban Necat, *Tasavvuf ve Sufiyyânı Azerbaycan Mekâriini Huzûri Şâh İsmâîl Safevî*, 105.

⁷² Kanuni Sultan Süleyman'ın Rodos adası fethi ile Fatih Sultan Mehmet'in Mısır ve Roma krallarının ele geçiremediği yerleri ele geçirmesi üzerine yazılan ve 60 beyitten oluşan yiğitlik kasidesi "Fethiyye", önemli bir eser olarak itibar görmüştür. Bkz. Kurbanî, *Niyâzî Şebisteri ve Mesnevî-i Şem' ü Pervâne*, 18-20, 33.

yalnızca sınırlı bir müsamaha göstermiş; onları aktif siyasî ve dinî yapıların dışında tutmayı tercih etmiştir.⁷³

Şah İsmail, silsileleri Hz. Ebû Bekir'e uzanan başta Nakşibendiyye olmak üzere çeşitli Sünnî tarikatların temsilcilerine ait türbe ve mezarları, mezhep temelli dönüşüm politikasının bir parçası olarak hedef almış; bu yapılar sistemli bir şekilde yıkılmış veya tahrip edilmiştir. Herat'ı fethettikten sonra Kaşgârî ile Mollâ Câmî'nin mezarlarına hakaret ettirmiş,⁷⁴ yaşayan dervişlerin bir kısmını da takip ettirmiş, hapse attırmış hatta öldürtmüştür.⁷⁵ Mollâ Câmî'nin halifelerinden ve Nakşiliğin önemli temsilcilerinden Mesud Şirvânî'nin (ö. 905/1500) öldürülmesi⁷⁶ Sünnî tasavvufa duyulan kin ve nefretin göstergesidir. Buhârâ topraklarında doğan Nakşibendiyye, Sünnî itikadın sadık bir savunucusu olarak toplumu ıslah etmeye önem verirken⁷⁷ meşhur muhaddis ve müfessirlerden Şeyh İbrahim es-Selmasî (ö. 911?),⁷⁸ Şâh İsmâil'in Şiîleşme politikasına karşı çıktığı için katledilmiştir.⁷⁹ Mecdüddîn Sunu'llah (ö. 931?), Tebriz'de aklî ve naklî ilimlerde öncü bir Nakşî şeyhi iken zulme mâruz kalan sûfilerden olmuştur. Yine Kazvinli Nakşî Şeyh Mevlânâ Ali Kürdî'nin (ö. 925/1519)⁸⁰ öldürülmesiyle bu zulüm zirveye ulaşmıştır.⁸¹

Sünnî ile Şiî gerilimin yanında tarikatlar üzerinden tasavvuf kültürüne olan düşmanlık, halk arasında birçok gerginliğe yol açmıştır. Özellikle Şâh İsmâil'in başta Kızılbaşlara verdiği sınırsız özgürlük, İranlılar ve Türkler arasında huzursuzluğa neden olmuştur. Devlet kademelerinde sadr, korucubaşı, vekil, vezir ve emirü'l-ümera gibi önemli konumda bulunmalarının verdiği güçle sûfî ve âlimlerin içerisinde bulunduğu birçok kişiyi öldürmüşlerdir. Yaratılan korku, cebir ile katliamlar arasında Şiî sûfiler arasında saygın bir konuma sahip Hâfız Hüseyin-i Kerbelâî ve oğlu, Mekke'ye hac ibadeti için giderken

⁷³ Türkmen, *Tarix-e Alemarayî Abbâsî*, 35-40; Şah İsmail sadr makamına özellikle seyyid kökenli kişileri atamayı tercih etmiş, Çaldıran Savaşı'nın ardından da bu makama Azerbaycan seyyidlerinden Şehâbeddin Abdullah Lâle tayin edilmiştir. Tebriz'in önde gelen seyyid ailelerinden olan Sadât-ı Lâle-yi Tebrizî mensuplarından Seyyid Abdullah ve Kâzî Kemâleddîn gibi şahsiyetler, Sünnî inançları sebebiyle Şah İsmail'in nezdinde itibar görememişler ve Seyyid Abdullah, Çaldıran Savaşı sonrasında mevcut siyasal ve dinî koşullar altında görevinden istifa ederek inzivaya çekilmiştir. Bk. Mehmet Dağlar, "Safevî Hükümdarı Şah İsmail'in Seyyidlerle Münasebeti", *SUTAD* 49 (Ağustos 2020), 446.

⁷⁴ Algar, *The Naqshbandî order: A Preliminary Survey of Its History And Significance*, 139.

⁷⁵ Algar, *The Naqshbandî order: A Preliminary Survey of Its History And Significance*, 20.

⁷⁶ Rıhtım, IX-XIX. Asırlar Azerbaycan Kültür Tarihinde Tasavvufi Hareketler, 52.

⁷⁷ Seyyid Hüseyin Nasr, *Gülşen-i hakikat*, çev. Nurullah Koltas (İstanbul: İnsan Yayınları), 2015, 230.

⁷⁸ Mevlâna Ebu'l-Fazl İbrahim bin Ebi Abdullah bin Ebi Eyyub el-Zenhari es-Selmasi, Selmas'ın tanınmış Şahsiyetlerinden biridir. Kendisi, IX. yüzyılın sonları ve X. yüzyılın başlarında yaşayan bir müfessir, fakih, muhaddis ve dil bilimci olarak ün kazanmıştır. Hâce Muhammed Parsa'nın halefi olarak bilinmekle beraber fıkıh, tefsir ve hadis alanlarında uzman bir âlimdi. Mevlâna İbrahim Selmasi'nin "Şerh-i Sahih-i Buhari" adlı eseri hem halk hem de âlimler arasında kabul görmüştür. Her ne kadar ondan günümüze ulaşan bir Kur'an araştırması eseri bulunmasa da, X. yüzyılın önemli müfessir ve muhaddisleri arasında sayılmaktadır. Eserlerinin zamanla kaybolmuş olabileceği ihtimali göz ardı edilemez. Mevlâna İbrahim Selmasi, Hicri 911 yılının Rebiülevvel ayında Tebriz'de vefat etmiş ve Gecel Mezarlığı'nda, "Haddadiye Türbesi"nin yakınında defnedilmiştir. Bkz. <https://www.igqa.ir/fa/news/1667>

⁷⁹ Tebrizî, *Ravzâtü'l-cinân ve cennâtü'l-cenân*, 1/488.

⁸⁰ Şeyh Ali Kürdî'nin Kazvin bölgesindeki faaliyetleri Sünnî halkın kabulüne mazhar olmuştur. Kendisi 1519 da Safevîler tarafından öldürülmüş olsa da yetiştirdiği talebeleri daha uzun bir süre Kazvin'de faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bkz. Abdulcebbar Kavak, "Safevîlerin Şiîleştirme Siyasetinin Mağduru Olan Bir Aile: Haydarîler ve Irak'taki Faaliyetleri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (2018), 42.

⁸¹ Algar, *The Naqshbandî order: A Preliminary Survey of Its History And Significance*, 139; Handmîr, *Habîbü's-siyer fi aḥbâri efrâdi'l-beşer*, 3/247.

konakladığı kervansarayda Kızılbaş milisleri tarafından öldürülmüştür.⁸² Bu olay, Safevîlerin tüm İslâm biçimlerini düşman olarak gördüğünü göstermektedir. Sadece sûfiler değil camilerde sahabeye küfür ve lanet okumayan Şeyhülislâmlar da bu anlayışın zulmüne mâruz kalmıştır. Şeyhülislâm Hafız Zeyneddin, sahabeyi sövmeyi kabul etmeyince yakılarak öldürülmüş; Herat'ın ünlü Şeyhülislâm'ı Sâdeddîn Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) oğlu Seyfeddîn Ahmed Teftâzânî ve altmış talebesi on iki imamın adına hutbe okumayı kabul etmediği için katledilmiştir.⁸³ Ünlü İtalyan seyyah Giovanni Maria Angiolello (ö. 1525), Şâh İsmâil'in Tebriz'i işgal ettiğinde din adamlarından başlayarak kadınlar ve çocukların da dâhil olduğu çok sayıda insanı öldürttüğünü, yirmi beş bine yakın insanın göç, açlık ve yoklukla telef edildiğini, kendisini uyaran aile mensuplarını bile öldürttüğünü kaydetmiştir. Hatta Şâh İsmâil'in Tebriz'de yaşayan ve kendisinin akrabası olan Akkoyunlu topluluğu içerisindeki elli bine yakın kişiyi kılıçtan geçirdiği söylenmiştir.⁸⁴

Kuzey ve Güney Azerbaycan bölgelerinde tekke ile zaviyeleri bulunan Halvetiyye tarîkatı, Şîî karakter kazanmasına rağmen zulümden kurtulamamıştır.⁸⁵ Muhtemelen Safevîyye, Halvetiyye'nin örgütlenme biçimini siyasi bir tehlike olarak görmüş ve Şîrvân topraklarında ona düşmanlık beslemeye devam etmiştir. Özellikle Sünnî akide üzere olan Halvetî kollarının müntesiplerini hapsedmiş veya öldürmüştür. Nitekim hadis ve tasavvuf ilimlerinde söz sahibi olan Şeyh Vâiz el-Herevî (öl. 1533) Safevîyye devletine saygısını belirtmesine rağmen camiinin minberinde vaaz verirken Kızılbaşlar tarafından öldürülmüştür.⁸⁶

Sonuç

Bu çalışma, Azerbaycan tasavvuf tarihinin VIII./XII. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar uzanan sürecini ele alarak, bölgedeki sûfî yapının dinî, kültürel ve siyasî dönüşümünü bütüncül bir bakış açısıyla analiz etmeyi amaçlamaktadır. Söz konusu süreçte, Horasan ve Irak merkezli tasavvufî etkilerin yerel doku ile birleşmesi sonucunda, Azerbaycan'da fütüvvet ve ahîlik gibi yapılar üzerinden halkla temas kuran özgün bir tasavvuf anlayışı gelişmiştir. Şîrvân, Tebriz, Erdebil, Hoy ve Meraga gibi şehirlerde kurulan hankâhlar; yalnızca ibadet ve zikir merkezleri değil, aynı zamanda toplumsal dayanışmanın, ahlâkî eğitimin ve manevî rehberliğin merkezleri olarak işlev görmüştür. Tasavvuf, XII. yüzyıldan itibaren Halvetiyye, Sühreverdiyye ve Kalenderiyye gibi etkili tarikatlar aracılığıyla daha geniş coğrafyalarda tesir kazanmıştır. Bu gelişim, XVI. yüzyıl başlarında Safevîyye tarikatının siyasî bir güce dönüşmesiyle yeni bir safhaya evrilmiştir. Şeyh Safiyuddîn'in önderliğinde Sünnî çizgide kurulan Safevîyye, Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar dönemlerinde siyasallaşarak mezhebî kimliğini Şîî doğrultuda yeniden tanımlamış; Şâh İsmâil'in liderliğinde ise bir devlet ideolojisine dönüşmüştür. Bu dönüşümle birlikte tasavvuf, yalnızca bireysel bir maneviyat ve halkla iç içe bir yaşam biçimi olmaktan çıkmış; aynı zamanda mezhep inşası, siyasî meşruiyet ve toplumsal örgütlenmenin temel dayanaklarından biri hâline gelmiştir.

⁸² Kurban Necat, *Tasavvuf ve Sufiyyânı Azerbaycan Mekârini Huzûri Şâh İsmâil Safevî*, 104.

⁸³ Mehmet Çelenk, *16. ve 17. yüzyıllarda Safevî Şiîliği* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, 2005), 144-45.

⁸⁴ Faruk Sümer, "Akkoyunlular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2/274; Bulut, *Safevîlerin Ehl-i Sünnet Karşıtı Politikaları*, 136.

⁸⁵ Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, 10; Edward G. Browne, *A literary history of Persia: Modern times (1500-1924)*, (London: Cambridge University Press, 1924), 18-19; W. Ochsenswald W; S.N Fisher, Ochsenswald, *The Middle East: A history* (New York, 2004), 215-216.

⁸⁶ Hândmîr, *Ḥabîbü's-siyer fî aḥbâri efrâdi'l-beşer*, 1/83-85, 114; Tebrizî, *Ravzâtü'l-cinân ve cennâtü'l-cenân*, 1/487.

Safevîler döneminde Şîrvân bölgesi, Tebriz, Erdebil, Hoy ve Meraga gibi önemli şehirleri de kapsayarak tasavvufî geleneğin canlılığını sürdürdüğü stratejik ve kültürel açıdan merkezî bir coğrafya konumunda olmuştur. Ancak Şâh İsmâil'in mezhebî saiklerle yürüttüğü ideolojik ve siyasî politikalar doğrultusunda, başta Nakşibendiyye olmak üzere Halvetiyye, Kübreviyye ve Ni'metullâhiyye gibi köklü Sünnî tarikatlar ya Şîî inanç sistemine dahil olmaya zorlanmış ya da baskı, takibat ve tasfiye girişimlerine maruz bırakılmıştır. Bu süreçte, tasavvufî geleneklerin önemli temsilcileri arasında yer alan pek çok sûfî, Anadolu, Mısır, Hindistan ve Arap coğrafyalarına hicret etmiş; böylece Azerbaycan'ın ilmî, tasavvufî ve edebî birikimi farklı kültürel havzalara taşınarak yeni yorum zeminleri bulmuştur. Diğer taraftan göç imkânı bulamayan veya direniş gösteren mutasavvıflar, mezhebî baskıların ve siyasal sindirme politikalarının doğrudan hedefi hâline gelmiş; bazıları öldürülmüş, bazıları ise zindana atılmıştır. Özellikle Sünnî geleneğe mensup sûfilerin türbeleri ve mezarları sistematik biçimde tahrip edilmiş; onların temsil ettiği dinî-manevî semboller ortadan kaldırılmıştır. Bu durum, yalnızca Sünnî tarikatlara yönelik bir uygulama değil, aynı zamanda Şiîleşmiş ya da bu sürece uyum sağlamış kimi tasavvufî yapıları da içine alan geniş kapsamlı bir kuşatma ve kontrol politikasının yürütüldüğünü ortaya koymaktadır. Böylelikle Safevî yönetimi, sadece mezhebî değil, aynı zamanda sosyo-kültürel düzeyde de tasavvufî geleneği dönüştürmeyi ve yeniden biçimlendirmeyi amaçlayan baskın bir dinî-siyasal müdahale pratiği geliştirmiştir.

Kaynakça

- Ahmedî, Meryem Mîr. *Târîhi siyasî, ictimâî İran der asrı Safevî*. Tahran: Emîr-i Kebîr, 1371.
- Akkuş, Mustafa. "Anadolu Selçuklu Devletinin Yıkılmasında Kalenderi Grupların Rolü". *Turkish Studies* 9/7 (2014), 111-134.
- Akoğlu, Muharrem. "Azerbaycan'da İslâm ve Mezhep Olgusu". *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* 2/1 (15 Haziran 2022), 19-40.
- Aksu, Hüsamettin. "Hurufilik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/408-412. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Algar, Hamid. *Nakşibendîler ve Safevîler*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2007.
- Algar, Hamid. "The Naqshbandî order: A Preliminary Survey of Its History And Significance". *Studia Islamica* 44 (1976), 123-152.
- Aliyeva, Nergis Ağaselim Qızı. *Azərbaycanda İslam Mədəniyyəti (VII- XIII)*. Bakü: Elm və Təhsil, 2017.
- Angiolello, Giovanni Maria; D'Alessandri, Vincenzo. *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*. çev. Tufan Gündüz. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007.
- Anonim, *Alemara-yi Safevîyye (be kuşîş-i Yedullah Şükri)*. Tahran: Bünyad-i Ferheng-i İran. 1350.
- Arjomand, Said Amir. *The shadow of God and the hidden imam: Religion, political order and societal change in Shi'ite Iran from beginning to 1890*. Chicago and London: The University of Chicago. 1984.
- Arslan, Necmiye Özbek. "Bir Hazreti Ali cenkleri metninde Şâhıs incelemesi". *Geçmişten Günümüze Alevilik I. Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. ed. Mehmet Yazıcı. 498-520. Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013.

- Aşkar, Mustafa. "Bir Türk Tarîkatı Olarak Halvetiyye'nin Tarihi Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili". *AÜİF Dergisi* 39/1 (1999), 535-563.
- Ata'î, Nev'izâde Ataulлах. *Hadâikü'l-Hakayık fî Tekmileti's-şakaik (Zeyl-i Şakayik-i Ata)*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, ts.
- Bakıhanov, Abbâskulu. *Gülistân-ı İrem*. Bakü: Azerbaycan Respublikası Medeniyet ve Turizm Nazirliği, 2010.
- Bakıhanov, Abbaskulu Ağa. *Gülistan-i irem*. Bakü: Bakıhanov Neşriyat, 1951.
- Barlas, Cafer. *Dünü ve Bugünü ile Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- Bayat, Fuzuli. "Azerbaycan'da Baba Samit Tekkesi ve Safevî-Bektaşî İlişkileri Bağlamında Diğer Bektaşîler". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırmaları Dergisi* 101 (2022), 95-116.
- Bilgili, Ali Sinan. *Azerbaycan Türkmenleri Tarihi*. <https://www.altayli.net/azerbaycan-turkmenleri-tarihi> Erişim Tarihi: 12.03.2024.
- Bilgin, A. Azmi. "Nesîmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/3-5. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Bitlisî, Şeref-i. *Şerefnâme*. çev. Mehmet Emin Bozarslan. İstanbul: Ant Yayınları, 1990.
- Browne, Edward G. *A literary history of Persia: Modern times (1500-1924)*. Cambridge University Press, 1924.
- Bulut, Halil İbrahim. "Safevîlerin Ehl-i Sünnet Karşıtı Politikaları". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 75 (2015), 15-30.
- Camî, Abdurrahman. *Nefahât tercümesi*. Haz. Lamî Mahmud Çelebî. İstanbul: Emek Matbaası, 1980.
- Çelenk, Mehmet. *16. ve 17. yüzyıllarda Safevî Şiiliği*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Dağlar, Mehmet. "Safevî Hükümdarı Şah İsmail'in Seyyidlerle Münasebeti". *SUTAD* 49 (Ağustos 2020), 437-450.
- Dedeyev, Bilal. *XV. yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti-Azerbaycan İlişkileri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Dedeyev, Bilal. "Osmanlı-Azerbaycan Sosyo-Kültürel İlişkileri Bağlamında Hurufilik ve Bektaşilik". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 100 (2021), 211-234.
- Demirdağ, Öncel. *Halvetiyye'nin Anadolu'daki Bir Şubesi Çerkeşiyiye*, Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2023.
- Ebû Dülef. *Mis 'ar b. Mühelhil, Mecmûû fi'l-coğrafya*. (Fuad Sezgin İncelemesiyle). Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1407.
- Efendiyev, Oqtay. *Azerbaycan Safevîler Devleti*. Bakü: Şerq-Qerb, 1993.
- Erginli, Zafer ve Erol, İbrahim. "İsmâil Sirâceddîn-i Şîrvânî-i Kürdemirî ve Kafkaslarda Nakşibendiyye- Hâlidîyye Kolları". *Usul İslam Araştırmaları* 33 (2020), 131-159.
- Glassen, Erika Hitzigrath. "Schah Ismâ'îl ein Mahdi der anatolischen Turkmenen". *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 121/1 (1971), 61-69.

- Gökbulut, Süleyman. "İbrahim Zâhid Gîlânî Üzerine Bir İnceleme". *Sûfî Araştırmaları* 13 (2015), 47-64.
- Gökbulut, Süleyman. "Sünnî Bir Tarîkatın Şiileşen Kolları: Kübreviyye-Şiilik İlişkisi". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 8/3 (2008), 285 -308
- Gölpınarlı, Abdulbaki. *Tarih Boyunca İslam mezhepleri ve Şiilik*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1987.
- Gubadov, Gadim. "The Sûfism in Azerbaijan and Safaviyya Order (Tariqa)". *Scientific journal of Polonia University* 56 (2023), 47-52.
- Gündoğdu, Cengiz. *Abdûlmecid-i Sivâsî, Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Hanbel, Ahmed İbn. *Kitabü'z-zühd*. çev. Mehmet Emin İhsanoğlu. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Hanbelî, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî. *Şezerâtü'z-zehab fî aḥbâri men zehab*. Beyrut: Dâru'l- Fikr, 1373.
- Hândmîr. *Habîbü's-siyer fî aḥbâri efrâdi'l-beşer*. tsh. Muhammed Debîrsiyâgî. 6 Cilt.Tahran: Hayyâm, 1333.
- Haririzade, Mehmet Kemaleddin. *Tibyan-ü Vesaili'l-Hakâik fî Beyani Selâsili't-Tarâik*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Süleymaniyye Kütüphanesi İbrahim Efendi Bölümü, ts.
- Heşri, Tebrizî, Molla Muhammed Emîn. *Ravza-i Ethâr*. çev. Aziz Devletâbadî. Tahran: Sutûde, 1371.
- Hinz, Walther. *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*. çev. Tefik Bıyıklıoğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.
- Hücvîrî, Ebü'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî el-. *Keşfu'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- <https://www.iqna.ir/fa/news/1667> Erişim Tarihi 18.05.2024.
- İnalcık, Halil. *Otman Baba ve Fatih Sultan Mehmed, Doğu Batı: Makaleleri I*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2005.
- Kandemir, Yaşar. "Gulâmu Halîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.14/187. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Karadeniz, Yılmaz. "Safevî Devleti'nin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2015), 53-67.
- Karaduman, Ruken. "Nebâtî'nin Şiirlerinde Din ve Tasavvuf". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 35 (2017), 1-21.
- Kavak, Abdulcebbar. "Safevîlerin Şiileştirme Siyasetinin Mağduru Olan Bir Aile: Haydarîler ve Irak'taki Faaliyetleri". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (2018), 37-54.
- Kerîmî, Behzat. *Şâh İsmâil Safevî ve Tegayyirî Mezhebi*. Tahran: İntişârât Kaknûs, 1397.
- Komisyon. *Azerbaycan Tarihi*. Bakü: Elm Neşriyat,2014.
- Konyalı, İbrahim Hakkı. *Nasreddin Hoca'nın Şehri Akşehir: Tarihî Turistik Kılavuz*. İstanbul: Numune Matbaası, 1945.

- Konur, Himmet. *İbrâhim Gülşenî, Hayatı, Eserleri, Görüşleri*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.
- Kurban Necat, Perisa “Tasavvuf ve Sufiyyânı Azerbaycan Mekârini uzûri Şâh İsmâil Safevî”, *İslam Tarihi Bilimsel Araştırma Dergisi* 2/5 (bahar-2013), 87-108.
- Nebâtî. *Niyâzi Şebisteri ve Mesnevî-i Şem’ ü Pervâne*. Tahran: Nebati-i Tebriz, 1392.
- Kurşun, İlahe Memmedova. “Seyyid Yahyâ-yı Şîrvânî’nin Seyr u Sülûk Anlayışı.” *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi* 7/1 (2023), 14-28.
- Kuşeyrî, Abdulkerîm. *er-Risâle*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Lewisohn, Leonard. *Tasavvuf ve Mekteb-i İsfahan, Mîras-ı Tasavvuf*. Tahran: Bînâ, 1384.
- Mehraliyev, Eybeli. *Babakuhi Bakuvi və pir Hüseyin Şîrvani*. ys., 2002.
- Melikoff, İrene. *Uyur idik uyardılar. Alevilik-Bektaşilik araştırmaları*. çev. Turan Alptekin. İzmir: Cem Yayınevi, 1994.
- Memmedov, Zahid. *Azerbaycan’da XI-XIII. Asırlarda Felsefi Fikir*. Bakü: Elm Neşriyat, 1974.
- Morgan, John David. *Medieval Persia 1040–1797*. London: Routledge, 1987.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *Gülşen-i hakikat*. çev. Nurullah Koltaş. İnsan Yayınları, 2015.
- Nefîsî, Sâid-i. *Târîh-i nazm u neşr der Îrân (I-II)*. Tahran: Bînâ, 1363.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türk Sûfiliğine Bakışlar*. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2012.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Arı Kovanına Çomak Sokmak*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.
- Ochsenwald, W.; Fisher, S.N. *The Middle East: A history*. New York, 2004.
- Onat, Hasan. “Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine”. *İslamiyat* 6/3 (2003), 113-121.
- Öngören, Reşat. “Safevîyye, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi”. 35/460-461. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Özkan, Feridun Hakan. “Mâtemî’nin Nesrû’l-le’âlî Tercümesi”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 91 (2018), 107-146.
- Pürcevâdî, Nasrullah. *Riyazü’l-efkâr der tavsîfi Hazân u Bahâr*. Tahran: Tashîh-i Merkez-i Neşr-i Danişgâhî, 1395.
- Rencber, Muhsin. *Ceryanşınası Tarihi Kiraatha ve Revîkerdihayi Âşûrâ ez Safevîyye tâ Meşrûl*. Tahran: İntişârâtı Müessese-i Amûzeşî ve Pazûheşî İmam Humeynî, 1389.
- Rıhtım, Mehmet. “IX-XIX. Asırlar Azerbaycan Kültür Tarihinde Tasavvufi Hareketler”. *Avrasya Etüdleri* 1/35 (2009), 33-60.
- Savaş, Saim. *XVI. asırda Anadolu’da Alevilik*. İstanbul: Vadi Yayınları, 2002.
- Savory, Roger. *Îrân asrı Safevî (Iran Under The Safavids)*. çev. Kambîz Azizî. Tahran: Neşr-i Merkez, 1374.
- Seccâdî, Ziyâuddin. *Mukaddime-i ber mebanî irfan ve tasavvuf*. Tahran: İntişaratı Peyâm Nur, 1388.

- Səfərli, Fəhreddin. "Orta Çağda Nahçıvan'da Sufi Təriqatlarının Faaliyyətlərini Göstərən Yer Adları". çev. Muhammed Kemaloğlu. *Tarih Kültür və Sanat Araştırmaları Dergisi* 2/3(2013), 334-347.
- Serrâc, Ebû Nasr. *el-Lüma' (İslâm Tasavvufu)*. çev.H. Kâmil Yılmaz. İstanbul: Erkam Yayınları, 2016.
- Sümer, Faruk. "Akkoyunlular". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/270-274. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Sümer, Faruk. *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. İstanbul: Güven Matbaası, 1976.
- Şâh İsmâil. *Hatâyî Divanı*. hzl.: Muhsin Macit. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Şâhin, Hanifi. *İlhanlılar Döneminde Şiilik*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008.
- Şa'rânî, Abdülvehhâb. *Levâkıhu'l-envâri'l-kudsiyye fî tabakâti'l-'ulemâ' ve's-şûfiyye (Levâkıhu'l-envâr fî tabakâti'l-aḥyâr)*. Mısır: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1951.
- Tâhirî, Ebu'l-Kasım. *Târîhi siyâsî ve ictimâi İrân*. Tahran: İlmî ve Ferheng, 1351.
- Tanış, İskender. *Safevîliğin Oluşumu, Şiileşmesi ve Diğer Təriqatlara Bakışı*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Taşköprülüzâde, Ahmed Efendi. *eş-Şakâ'iku'n-nu 'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-osmâniyye*. Kum: İntişarat-ı Camia-i Müderrisin, 1405.
- Teber, Ömer Faruk. *XVI. yüzyılda Kızılbaş Farklılaşması*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2005.
- Tebrizî, Hafız Hüseyin Ali Kerbelâyî. *Ravzâtü'l-cinân ve cennâtü'l-cenân*. tsh. Ca'fer Sultan Kurrâi. 5 Cilt. Tahran: Bengahı Tercüme ve Neşir Kitabı, 1338.
- Tek, Abdurrezzak. *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Təriqatlar*. Bursa: Bursa Akademi, 2022.
- Terbiyet, Muhammed Ali. *Danişmendân Azerbaycan*. Bakü: Azerbaycan Devlet Yayınevi, 1378.
- Tihranî, Ebubekr-i. *Kitab-ı Diyarbekriyye*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.
- Türkmen, İskender Bey Münşi-yi. *Tarix-e Alemarayı Abbasi*. çev. Şâhin Farzaliyev. Münşi Neşriyat, 2010.
- Uyar, Mazlum. *Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2011.
- Veliyeva, Zülfiyye. "Safevîlerin Menşei ve Kızılbaşca". *Journal of Azerbaijani Studies* 1 (2015), 332-344.
- Vicdanî, Sadık. *Seyyid Yahyâ Şirvânî, Tomâr-ı Turuk-ı Aliyye'den Təriqatlar ve Silsileleri*. Haz. İrfan Gündüz. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1995.
- Yezdî, Şerafeddin Ali. *Zafernâme-i Tîmurî*. Haz. Muhammed Abbas. Tahran: İntişaratı EmirKûb, 1336.
- Yıldız, Onur. "Şâh İsmail Döneminde Şii-İmâmî Mezhebin Mahiyeti (1501-1524)". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 39 (2023), 293-306.

Yılmaz, Ömer. *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*. Ankara: Akçağ Yayınları, 3. Basım, 2019.

Zerrînkûb, Abdülhüseyin. *Dünbâle-i cüstücû der taşavvuf-i Îrân*. İntişaratı Emîr Kebîr, 1376.